

БИРИНЧИ БОБ

!

Вақт пешиндан оққан эди. Июль ойининг қуёши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган, ҳаво аллақандай оқ алаанга билан жимгина ёнгандай... Кенг дала йўлида қатновчилар сийрак: эски кир қалпоғини бўрнига қадар тушириб, иссиқдан мудраган ва ҳорғин ориқ отининг ялқов қадамига бардош қилиб шаҳардан қайтаётган четан аравали деҳқон. Икки оёғи билан эшакнинг қорнига ниқтаб, муттасил «хих-хих» билан ҳалқумини қирган бир мўйсафид узумни қатигини пуллаб, хурмачаларини орқалаган, иссиққа қарамай, гоҳ аравага осилган, гоҳ қуш уясида қидириб дарахтларга кўз тиккан уст-боши кир-чир шўх болалар... Йўлда тобора ортар, «ғир» этган шамол йўқ, от-арава кўтарганчанг ҳавода узоқ вақт қимирламай туриб қолар, юзларга қизғин темир учқуни каби ёпишар, нафасни бўғар эди.

Қаҳратон қишда яланг оёқ муз босиб, саратонда қизғин қум кечиб иссиқда, совуқда обдан пишган бизининг йигитни ҳам (катта масофани пиёда босгани учунми) кун хийла бетоқат қилган эди. У куйиб ётган билқ-билқ юмшоқ тўлдириш салмоқли оёқларини илдам ва йирик-йирик босар. Кўзлаган жойига тезроқ етишга ошиқиб ўткинчилардан сўрар эди:

— «Тўпқайрағоч»га яқин қолдими?

— Ҳали бор. Кўприкдан кейинги гузар.

Унинг очиқ ёқали узун кўйлаги, устидаги саача яктани сувга пишгандай жиққа ҳўл бўлган; баъзан гаши келиб, баданга ёпишган кўйлакни кўчирар ва елпинар эди.

Кўприкдан ўтиш биланоқ гузар бошланди: кўчанин икки томонида бир-бирига қарши икки чойхона, бир қас-сў дўкони, бунинг ёнига суқулган кичкина баққолчилик.

Кўча ифлос, лекин сув қалин сепилган; ҳар ёққа тарвақайлаб ўсган бесўнақай, қари толларнинг кўланқаси қуюқ.

Йигит сўл ёқдаги чойхонанинг каравотига ўтирди. Чанг ва тердан ҳосил бўлган кирни яқтак этаги билан юзидан сиририб ташлади. Кичкина халтани ёнига қўйиб, чой сўради. Самоварчи чувак юзли, эти суягига ёпишган, жиккак ва шу билан барабар ғирт кўса одам эди. У устанинг қўлига туша-туша хўп эзилган, қорни пачақ, чиркин катта самоварнинг олдида ёғоч елкасини қисиб ўтирар, келган-кетган одамлар билан унчалик иши йўқ; ис босган кир латта билан дам самоварни, дам ёнида қалашган пиёла-чойнакларни артар, ҳар куни минг марталаб кўлида тутадиган пиёлаларни олиб, гўё биринчи дафъа кўргандай, кўзини айлантирар, товушини баланд қўйиб, ўзича валдирар эди: «Одамларга ҳайронман-да! Агар сизсам эди, самоварнинг оташдонига тушиб, кўмир ўрнига ёнар эдим. Жаббоф кўсдан бир ҳовуч кул қолган бўлар эди. Шу ҳам тиринчлигимми? Мана бу хумсанинг ҳам лаби учган! Мана буниси дарз кетибди... Ҳой, аравакаш бола, отингни торт, нақ тезагини дўппингга солиб бераман!»

Ниҳоят, шанги самоварчи жўмраги учига жез қопланган чойнакни ва бир ола пес пиёлани йигитнинг олдига дўқ этиб қўйиб кетди.

Чойхонада одам сийрак. Йигитлардан юқорироқда, ўрта ёшли икки деҳқон ўтирар, бу йил сабзи-пиёзнинг бозори касодлигидан ва уловсизликдан ҳасратлашар эди. Биринчи сўзлаб-сўзлаб, қамчи дастаси билан елкасини қашир, иккинчиси эса кўнжи бир қарич, чурук чоригини кўрсатиб: «Бу қачон янги бўлади? Сен от-уловдан гапирасан! Деҳқончиликда баракат қолмади. Деҳқоннинг сира мазаси йўқ», дейди. Униси: «Ҳа, ишқилиб, бош омон бўлсин, биродар», деган сўзни такрорлар эди. Чойхонанинг бурчагида, куннинг даҳшатли ёнугига қарамай, қалин, қора жун чакмонга ўралган бир қозоқ деворга суялиб мудрар, минут сайин кўзини очиб лоқайдлик билан самоварчига буюрар эди: «Шилимни узат!» Самоварчи нуқул кул билан тўлган сархонага чўғ қўяр, буришиб-туришиб, чилимни олиб борар ва ўдағайлар эди: «Торт, торт, сира ҳақинг кетмасин!» У чилимни бутун кучи билан, кашандалардай тортиб, оғзига қитдай тутун илашмаганидан тескари бурилиб минғирларди: «Сартнинг қудой урғани сен экансен, ўнгмағур...»

Йигит ғоят чанқаган эди, чойни қуйиб, пуфлаб-пуфлаб ичди. Белбоғига тугилган қирқ тийин чақадан тегишлисини

айниб олиб, пиёла ичига ташлади-да, ўрнидан турди. Лекин бир шуддат тарадудда қолди: қай томонга қадам босишини билмас эди. Самоварчининг «ит феъл» эканини пайқаган бўлса ҳам, ноилож унинг олдига борди.

— Мирзакаримбойнинг боғи қаерда, билмайсизми?— деди мулойимлик билан.

— Нима ишинг бор?

— Йўлиқмоқчи эдим-да.

— Ҳм... Мирзакаримбойни Тошкентнинг тўрт даҳаси билади. Ҳов анав кўчага бурил. Дангиллама дарвоза. Уша Искандар Зулқарнайн ҳам бунақа қўрғон солган эмас!— Самоварчи қўшалоқ бармоқли панжасини чўзиб бир кўчани кўрсатди. Кейин бу бегона йигитга бошдан-оёқ кўз югуртириб, ҳаваси келиб гапирди.

— Роса мучанг бор экан, иним. Баданингдан куч ёғилиб турибди-я. Қаерликсан, сайрамликми? Бой бобонинг омади...

Чойхонанинг ичкарасидан бир товуш янгради:

— Туф де, кўзинг тегади, касофат! Шу сўзингни менга айтсанг, тишингни суғуриб олардим.

— Кошкийди манда тиш бўлса, санда гавда бўлса, сим-ён!

Йигит уларнинг сўзига болалардай жилмайиб, йўлга тушди.

Яшил бўёқ билан бўялган, уст томони ўймакор панжарали, катта ва оғир дарвозага етганда, йигитнинг юраги бир өз ўйнаб кетди. Дарвозанинг бир тавақаси очик. У узоқдан ичкарига қаради. Қаршисида дарахтлар остидаги катта супада, дастрўмолчаси билан елпиниб ўтирган, қордек оппоқ кўйлакли, оқ соқоли бир тутамгина чолга кўзи тушди. Юраги яна пўкиллади. «Тошкентнинг тўрт даҳаси» танийдиган бу давлатманд кишининг олдига қандай киради? У содда, уятчан, камтарин йигит эди. Лекин бир лаҳзада аллақандай куч уни итаргандай бўлди. У дарвозадан кириб, супага ўн-ўн беш қадам қолганда, қўл қовуштириб, таъзим билан: «Ассалому алайкум» деди. Фақат, салавот босганидан, унинг овози истагига қарши баланд жарангламади. Аллақандай бўлиниб, сиқилиб чиқди. Чол ўтирган жойидан қимир этмади, бир қўлини қош устига қўйиб, кексаларга хос боқиш билан бир зум тикилди:

— Кел, чироғим, нима хизмат?

Йигит супа олдида тўхтаб, халтасини қўйди, узун, бақувват қўлларини чолга чўзди. Супанинг четига омонатги-

на ўтириб, бошини қўйи сёлди: «Қаерга келдим? Мирзакаримбой шу кишимикан? Балки бу бошқа бойдир»... деб ўйлади.

Чол бу бегона йигитнинг вазиятида тараддудланиш сезиб, қайтадан сўради:

— Хўш, ўғлим, нима арзинг бор? Айт...

Йигит бошини кўтарди ва унга тикилиб қараб, жилмайди.

— Мирзакаримбой сиз бўласизми?

Чол боши билан тасдиқлагач, йигит давом этди:

— Мен Хўжакент қишлоғидан келдим, жиянингизнинг ўгли бўламан.

— Э, Хўжакентдан?

— Хушрўйибининг ўғлиман.

— Э,— Мирзакаримбой бутун гавдаси билан бир қўзғалиб қўйди,— жияним Хушрўйибининг ўғлиман дегин, баракалла. Раҳмат, жиян, йўқлаб келибсан. Қалай, онанг бақувватми? Ҳар ерда бўлса, омон бўлсин. Отинг нима, жиян?

— Отим Йўлчи. Аям, шукур, соғ-саломат. Сизга салом деб қолди.

— Даданг... Э, Шерали қалай, бардамми?

— Дадам ўлган, икки йилдан ошди чамаси.

Мирзакаримбой қўллари билан соқолини енгилгина сийлаб, марҳумга фотиҳа ўқиган бўлди.

— Боёқиш кўп яхши одам эди; инсофли, ҳамиятли эди. Бир вақтлар ўртада борди-келди бўлиб турар эди. Даданг бу ерда ҳам, шаҳар ҳовлимизда ҳам бўлган. Сен ҳеч келганмидинг?

— Ёш палламда дадам, аям билан бирга шаҳардаги ҳовлингизга келганим ғира-шира ёдимда бор...

Чол ўтмишни эслади. Йўлчи ўз онасидан юз марталаб эшитган гапларни ҳикоя қила бошлади, яъни онасидан икки ёш қиз етим қолгани, улардан Хушрўйибини ўз отаси тарбиясида қолиб, унинг синглиси Ойимбинини Мирзакаримбой ўзи тарбия қилиб, нақ эрга бериш олдида вафот этгани, Хушрўйибининг толеи пастлик қилиб, ота ўлгандан сўнг амакилари қишлоққа, Шералига эрга берганликлари ва ҳоказони сўзлади. Сўнг чол сукутга ботди, кичкина, лекин ҳали тетик кўзларини мудроқ босган одам қаби, секингина юмди. У ҳозиргина ёдига олган қишлоқи Хушрўйибинини ҳам, унинг камтарин, меҳнаткаш марҳум эрини ҳам, кутилмаган вақтда йўқлаб келган бу арслондай қишло-

қи жиянчани ҳам унутган, унинг фикрини ёлғиз ўз ишларни ишғол этган эди. У банклар орқали ўз рақибларига қарши олиб бормоқчи бўлган сирли ишларни, ўз қарздорларига нисбатан қандай муомала ва муносабатда бўлишни ўйлар эди. У қарздорларни уч гуруҳга бўлди. Биринчи гуруҳдагилар билан савдо муомаласини аввалгича давом эттираверди. Чунки буларнинг «қўли узун», қўр-қути кўп. Улардан бир кун озни кўп қилиб олади. Иккинчи гуруҳдагиларга бирмунча дўқ қилади, шу билан складларда чўкиб қолган газламаларни яхши баҳо билан уларга ўтказиб юборади. Учинчиларнинг эса думларидан маҳкам ушлаб олиб, маймундай ўйнатади... Сўнг катта ўғли Ҳакимбойваччанинг пахта савдоси юзасидан ўрис фирмалари билан яқинда тузган шартномаси устида ўйлаб, бу ишнинг қалтис томони сира йўқлигига ва тажрибакор ақлнинг кўрсатишига мувофиқ, бу ишдан фойда дарёдай тошиб келишига яна чуқурроқ ишонгач, завқланиб кетди-да, кўзларини яна маҳкамроқ юмди.

Сўзамол, бадавлат қари тоғанинг бирдан кўз юмиб сукутга ботишининг сабабини, табиий, Йўлчи тушунмади. Келганим унга ёқмади шекилли, деган андишага ҳам борди. Лекин у энди бошини кўтариб, қолга ва атрофга дадилроқ қарай бошлади. Мирзакаримбойнинг гавдаси кичик, қўллари ингичка бўлса ҳам, зуваласи пишиқ кўринадди. Ўғўштдор ҳам эмас, ориқ ҳам эмас, кичик, айёр юзи хўровнинг тожисидай қип-қизил; оппоқ соқоли ва мийиқлари тоза ва таралган..

Бир танобдан мўлароқ чор бурчак ташқарининг ҳар томони диққатни жалб қиларли эди. Ўртада супа ва ҳовуз. Танаси иккита катта қулочга сиғмайдиган бир туп сада тевадлакка тангадай офтоб туширмайди. Ҳовузнинг нариги четинда бир-бирига яқин ўтқазилган, шохлари бир-бирининг ичига кирган уч туп олма дарахти. Бир тупида олмалар энди саргайиб йилтирамоқда, бир тупида муштдай йирик олмалар ҳали кўм-кўк, уларга боқиш билан кишининг тиши қамашиб, оғзи сўлакка тўлади; бир туп жайдарь қизил олма, мевасининг мўллигидан ҳовузга энгашиб тушган; ҳовуз сувида бир қанча қизил олма ёқутдай товланиб, жимиллаб сузади. Ҳовуздан йигирма қадамлар нарида тўрт томони очиқ, устунлари чиройли нақшланган, ердан одам бўйи баланд кўтарилиб солинган каттагина шийпон; бунинг атрофи гулзор. Қуёшда майин товланиб, хилма-хил ранглар

билан мавжланган майда гуллар орасида кўркем юксалган қизил духоба гуллар олов парчаси каби ёнади.

Йўлчи кўзлари билан атрофини сайр этаркан, рўбарўдаги кўрғон — ичкари ҳовли эшигидан ёш-ёш ўғил ва қиз болалар чувиллашиб чиқишди. Буларнинг кийимлари тоза ва янги эди.

Мош ранг духоба дўппили, тўққиз-ўн яшар, чиройликина бола — болаларнинг энг каттаси эди. У ичига катта оқ каламуш қамалган қопқонни ерга қўйди, эшикчасини очди. Семиз каламуш ерга тушиб, лапанглаб дарвоза томонга қочди. Болалар қийқириб, уни қувлаша кетди: «Устига лампа мой сепиб ёндирамиз!» Набираларининг ҳаддан ошган суюнчали ҳангамаси чолнинг кўзларини очди... У қўли билан гўдакларга дўқ қилди: «Гугурт ўйнаманглар, ҳой!» деб қичқириб ҳам қўйди. Сўнг, қаршисида ўтирган жиянини унутаёзганидан огоҳ бўлиб, юпатиш учун:

— Оббо жиян-э, бизникини топиб келдингми-я? Ҳа, сўраб-сўраб Маккани топадилар... Ҳай, Ойниса, бувингни чақир!— Болаларга аралашмай бир чекада турган рангпар, безгакнамо қизга буюрди бой.

Кўрғон эшигидан аёл овози эшитилди:

— Нима керак?

— Мунда кел!— чол қўли билан имлади.

— Киши бор-ку.

— Қариндош... Хушрўйнинг ўғли,— деб тушунтирди чол.

— Қайси Хушрўй? Эсим ҳам қурсин, ҳа, қишлоқданми?— Ўрта бўйли, тўла, лекин кенг юзининг гўштлари сарғайиб, салқиб тушган эллик саккиз ёшларда бўлган касалнамо хотин аста-аста юриб келаверди. У супага яқинлашгач, Йўлчи ўрнидан туриб салом берди ва онасининг саломини топширди. Аммо кеккайган хотин унинг сўзини тингламади, эрига қараб сўзлади:

— Қишлоқдаги жиянингизнинг ўғлими? Тоғдек йигит бўлибди. Ёшлигида ҳам бўлалди бола эди... кўзимга таниш кўриниб турибди.

Мирзакаримбой хотинига дастурхон олиб чиқишни буюргач, у кетиш олдидагина, кўринишда самимий, лекин аслида сохта ва масхарали товуш билан Йўлчининг онасини ва укаларини сўради.

Бой энди иссиқдан шикоятланиб, уҳ-уҳлаб ўтирди. Унинг кампири патнис ва бир чойнак чой олиб чиқди. Патнисда тўртта кулча, икки бош қизил чиллаки ва бир бош

қуш чўқиган қандайдир оқ узум бор эди. Йўлчи қишлоқдан келтирган халтани кампирга узатди.

— Аям бериб юборди, қурт...

— Садағаси кетай,— кампир халтани ушлагиси ҳам келмай, қўл учи билан тутиб гапирди,— койиб нима қилар эди бечора.

Набиралар халтадаги қурт эканини эшитиб, кампирнинг оёғи остида ўрмалашди ва: «Манга битта, буви», «Манга анча беринг, буви» деб қий-чув кўтаришди. Кампир хўмрайиб, набираларни жеркиб ташлади. Болалар ёпишавергач, халтани очишга мажбур бўлди-да, лабини буриб вайсай бошлади:

— Хаҳ, шум такалар, оғизларингда эриб кетадиган сузма қуртни берсам олмайсизлар, шу тош қуртни талашасизлар. Мана, кўрдингларми, қаттиқ — тишларингни ушатади. Бай-бай, бу болаларнинг дастидан ўлиб бўлдим; ахир бу тош қурт, жиғилдонларингни тешиб юборади-ку.— Меҳмоннинг қизарганини пайқаган кекса бой, ўз хотинининг катта оғиз ва бетамизлигига аччиқланиб, юзини тескари бурди, лекин хотини яна валдирамасин учун, юмшоқ гапирди:

— Ҳай, ичкари кир, чағир-чуғурдан қулоғим битди.

Йўлчи қурт олиб келганига пушаймон қилди. Онаси қўшнилардан қурт йиғиб, бой тоға учун совғача тайёрлаб, суюна-суюна унинг қўлига тутқазгач, яхши-ёмонлигини суруштирмай, у ҳам олиб жўнаган эди.

Бой тоға нонни ушатиб, патнисни Йўлчининг олдига суриб қўйди.

— Ол, жиян, йўл юриб келгансан. Бир парча ерларинг берлигини эшитар эдим, қўлларингдами?

— Йўқ,— патнисдан бир бурда нон олиб жавоб берди Йўлчи,— ер сотилиб кетган.

Мирзакаримбой ерга ўч одам эди. Ерли-сувли одамлар, қандай бўлмасин бир сабабдан қийналиб қолсалар, даррўв уларнинг пинжигга тиқилар, ё ўртага киши қўйиб, ерни тезроқ ўз қўлига ўтказишга тиришар эди. Ҳатто, ер сотишни хаёлга келтирмаган одамларнинг ерларини,— агар уларнинг ерлари ўз ерларига чегарадош бўлса,—ўзиникига қўйиш учун ҳеч нимадан тоймас, ҳар қандай номус ва адолатнинг бетига тупирар эди. Аммо, Йўлчининг сотилиб кетган ери унга ҳеч алоқасиз бўлгани учун, ернинг қадр-қиймати ва бу хусусдаги маҳкам қаноатларини тушунтира бошлади:

— Чакки бўлибди, жиян. Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сотмайди. Мана бу гапнинг мағзини чақ... Ер сотганларнинг кўпини кўрдик, ахири гадой бўлади, Тўғри, ерни пулга сотадилар, нақд пулни жарақ-жарақ санаб оладилар. Пул ҳамма нарсанинг отаси. Пул белга қувват, бошга тож. Пулдор одам қанотли одам, бу қанот билан мағрибдан машриққача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан... Пулдор одам Маскавгача, Варшавгача боради. Пулсиз одам ўз жойидан бир қадам силжисин-чи! Бе!.. Пул шундай азиз нарса, жиян. Лекин пулни жуда мақтаб юбордим, шошма, ерда ҳам хосият кўп. Ер туғади. Ерга чўпни тикиб қўйсанг, кўкариб, қулочга сиғмас дарахт пайдо бўлади. Пул-чи? Пул ҳам туғади. Жуда кўп туғади, тез туғади. Айниқса, бу замонда пул сертухум бўлиб кетган. Аммо, пулни тутиш қийин: еб, ичиб қўйиш жуда осон. Пул асов қушга ўхшайди, сал бўш туттингми, қўлингдан учади-кетади. Ер ҳам туғади ҳам пулга кишан солади. Ер олган кўкаради, ер сотган қурийди Мана бу гапнинг мағзини чақ, жиян!

— Ночорлик, тоға,— Йўлчи пиёладаги совиган чойни икки қултумда бўшатиб, гапирди,— дадам бир йил тўшакда ётиб қолди. Экинимиз яхши бўлмади. Қўл калта бўлгандан кейин, қаёққа узатасиз?

Йўлчи ҳали гапини битирмаган эди, Мирзакаримбой уни кесди:

— Бир терининг ичида қўй неча озиб, неча марта семиради,— деди салмоқланиб бой,— кишининг бошига ёмон кунлар ҳам келади, кўниш керак бунга. Бундан ўттиз беш йил илгаримикан, растада дўконни очган йилим эди-да, бошимга бир мушкул иш тушди: баъзи вақтда савдогарлар ҳам сиқилиб қолади, сен бунга тушунмайсан. Менга пул керак, қаердан оламан! «Ракат» мавзуида отадан қолган уч таноб жой бор эди, коранда ишлатар эди. Баъзи оғайниларим, шуни сот, дейишди. Вақти келганда, жиян, дўстлар қўлтиғингга кириб, балчиқдан тортмайди. Мен дўстларга сира ишонмайман. Маслаҳатга ҳаммаси чаққон. Нега десанг, маслаҳатгўйлик осон нарса-да; тили қимирлайди, холос. Мен уларга қулоқ солмадим. Бошни у ёққа урдим, бу ёққа урдим, ахир бир эвини топдим, жиян. Сандиқдан хотинимнинг кийим-кечагини чиқардим, уйни безашдан бошқа нарсага ярамайдиган асбобларни йиғиштирдим, барини сотиб пул қилдим. Биласан, хотин аҳли молга ўч бўлади, алаҳусус, сандиқдаги молни ер-кўкка ишонмайди. У йиғлади-сиқтади. «Сандиқда чириб ётган молдан ердаги ахлат

аъло, аблаҳ», дедим унга. Хотин эрнинг қули; хотиннинг кўнглига, раъйига қараш иш қилган эркак одам эмас, жиян. Ишим тўғриланиб кетди, ерим ўзимда қолди.

— Тоға, бошқа иложимиз йўқ эди. Мана сизда нарса бор экан, сотибсиз, бизда бир парча ердан бошқа, кўзга илинарли ҳеч нарса йўқ эди. Мен қараб турмадим, пода боқдим, ўроқчилик қилдим, отбоқар бўлдим. Аям бошоқ терди. Қишлоқда тирикчилик қилиш жуда қийин. Очлик-яланғочликка кўниқиб, тирикчилигимизни қилар эдик, лекин бир нарсага бошимиз гаранг бўлиб қолди: дадамнинг гарданида қарзи бор экан. Озгина. Ўттиз сўмга ҳам етмайди. Дадам, касали оғирлашгандан кейин, ташвишга туша бошлади. «Кўзим очиқ экан, қарздан қутулиб олай, гўримда тинч ётай, Йўлчи рўзғорга қарайдими, қарзимни узадими», деди аямга. Хуллас, ер жуда арзонга кетди. Кишининг ҳақидан қутулганига биз ҳам суюниб қолавердик.

— Ҳа, бундай дегин,— Мирзакаримбой оёқларини гиламга узатиб, силаб, гапни давом эттирди:— Бу энди бошқа гап. Қарз ёмон нарса, жиян. Қарздан қутулиш учун ер тугул, киши ўзини қул қилиб сотиши керак. Одамнинг ҳайбони киши ҳақидан қўрқмайди, киши молига кўз олайтиради. Шундай одамлар борки, ўзларида ҳеч нима йўқ, бошқанинг мулкига ҳасад қилади, кўрсолмайди. Фақирликка бўйсунмайди, яхши еб, яхши кийишни орзу қилади. Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат қилма. Тийин ҳам пул, юз минг сўм ҳам пул. Сен ҳар нарсани оллодан сўра, у берса — хўп; бермаса — хафа бўлма, тақдирга шукур қил, номусли камбағал бўл. У дунёда фойдасини биласан. Қани, нон ол, узумга қара.

Йўлчининг қорни жуда оч эди. У тунги салқиндан фойдаланиб, тўхтовсиз юриш билан қиём вақтида шаҳарга келгач, анҳор лабида ўтириб қишлоқда белига тугиб олган битта нондан бошқа ҳеч нима емаган эди. Лекин Мирзакаримбой, савдогар назокатиданми, ёки одагланганиданми, нонни жуда майда ушатган эди. Йўлчи бир бурдасини оғзига тикса, лунжининг бир чеккасида йўқолиб кетар, патнисга кетма-кет қўл чўзаверишга ийманар эди. Содда қишлоқ йигити такаллуфни билмаса ҳам, одоб-таъзим хусусида снаси апча-мунча гапларни уқтириб юборгани учун, давлатманд қариндош ҳузурида овқатдан тортинишни маъғул кўрди, дастурхонни тезгина йиғиштириб, чой ича бошлади.

Мирзакаримбой қишлоқи жияни билан сўзлашишдан тўхтаган бўлса ҳам, фикри йигитни ўрганиш, унинг келиши-

нинг чин сабабларини мулоҳаза қилиш билан машғул эди. У ўз ичидан шундай ўйлади: «Қариндошларнинг аҳволи пачава, тирикчилиги бемаза. Ерсиз, от-уловсиз қишлоқнинг кун кечирishi — ўлим азоби. Онасининг узоқлашиб кетган тоғасини йигит бекорга йўқлаб келадими? Йўқ, мадан кийим-кечак, пул-мул олиш умидида келган. Буни онаси юборган, албатта. Хотинларнинг хулқи, одати маълум. Тўртта қўшни хотин орасига кирса, бой тоғам бор, эшигини ел очиб, ел ёпади, деб мақтанса керак. Яхшиям ўзи келмади... Бўлмаса ҳалигича неча марта кўз ёшини тўкиб, тирикчилигидан зорланган бўларди. Бу йигит ақлли кўринади, ҳам улуғвор, вазмин йигит...»

Мирзакаримбой илоннинг ёғини ялаган одам эди: ҳамма бойлар каби, айёр, муғамбир, пухта-пишиқ; у юраксиз эмас, балки ҳар ишда эҳтиёткорликни маъқул кўрар эди. Мана шулар орқасида у, камтарин маҳалла баққолининг ўғли Карим читтак,— кичкина, лекин ҳаракатлари чаққон ва илдам бўлганидан, ёшликда шундай лақаби бор эди, — ҳозир кимсан Мирзакаримбой!.. У Тошкентнинг энг олдинги бойларидан: Тошкентнинг эски ва янги шаҳарларида тўплаб сотувчи икки газлама дўкони, Туркистон ўлкасининг турли шаҳарларида катта-кичик айрим дўконлар, Тошкент теvaraгидаги турли мавзуларда ер-сув ва ҳоказо унга қарайди. Бундан ташқари, унинг катта ўғли Ҳакимбойвачча йирик пахта савдоси билан машғул...

Бой ўз умрида кўпни кўрган, кўпни таниган, турли шаҳар ва турли одамлар билан муомала қилган, унинг қўлидан жуда кўп хизматкор, қарол, чоракор ва ҳоказо ўтган. Шунинг учун одамни тез англаб олар эди. Ўзининг бу хислатига чуқур ишонар, бу билан бошқаларга мақтанмаса ҳам (мақтанчоқликни ёмон кўрар эди у), баъзи вақт ичидан фахрланарди. Мана ҳозир унинг қаршисида муштипар жиянининг ўғли. У билан турли нарсалар ҳақида узоқ суҳбатлашди, лекин йигирма уч ёшли йигитнинг ақлида сира нуқсон кўрмади. Унинг арслондай кўркам гавдаси, кенг пешанаси, чуқур самимият ифодаси билан тўла йирик, ҳушёр кўзлари, қир яктаги ичидан қавариб турган кенг кўкраги, бақувват қўллари, сўзларидаги қишлоқча соддалик ва тўғрилиқ (бу хусусиятни камбағал одамларда катта фазилат деб топар эди бой) унга жуда ёқди. «Обдан чиниққан йигит; унга берилган овқат беҳуда кетмайди», деб ўйлади у. Лекин шу билан баравар, Мирзакаримбой Йўлчининг бутун сиймосида катта жасорат ва ғурур сизди. Бу сифат

унга жилла маъкул тушмади. Кейин, унинг эҳтиёткорлиги «синамаган отнинг сиртидан ўтма» деган халқ мақолини эслатди, агар Йўлчи уникида ишлашни орзу қилса, бир қанча вақт синамоқчи бўлди: «Оқибат яхши бўлса, қўлимдан сира чиқармайман. Ялқов ва фирром, ё қўли эгри бўлса, силақлик билан ҳайдайман», деб ўйлади.

— Жиян,— оҳиста мурожаат қилди Мирзакаримбой,— ўйлаб қарасам, аҳволларинг чатоққа ўхшайди. Нима қиласан, яна қишлоққа қайтасанми?

Бойнинг саволига Йўлчи қандай жавоб беришни билмай қолди. Қишлоқдан чиқаркан, бой тоғасидан, албатта, хизмат сўрашни онаси уқтирган эди. Энди у «қайтаман» деса, эрта-индин қишлоққа жўнаши керак, у вақт онаси хафа бўлади: «Шундай катта даргоҳдан ўрни тополмай қўлингни бурнингга тиқиб қайтдингми, ношуд!» дейди. «Қоламан, бирон хизмат топиб беринг», дейишга гурури йўл қўймади. Чол такрор сўрагач, у жавоб берди:

— Тошкентда иш топсам, балки қоларман.

Мирзакаримбой соқолининг учини бармоқлари билан чимдиб, кулиб қўйди:

— Шаҳарда қаяқдан иш топасан? Бизда юра тур. Ноннасибанг бизда бўлса, қоларсан, бўлмаса, қишлоғинггами ё бошқа томонгами жўнарсан. Ризқингни олло таоло қаерга сочган, биз биламизми?

— Хўп, ихтиёр сизда,— бошини қимирлатиб деди Йўлчи.

Мирзакаримбой астагина ўрнидан турди. «Ерасулулло» деб минғирлади, супадан тушиб, кечагина сотиб олингандай, ярқираган чиройли, ихчам «содиқи» кавушни оёқларига илди, кавушни ғижирлатиб, қари бўлса ҳам хўроздай кеккайиб, қўрғон томонга юрди. Нақ шу паллада дарвозадан катта қора сигир шаталоқ отиб, орқасида бир кишини суриб кирди. Бой чўчиб, ўзини четга олди. Халвиги киши орқага ташланиб ориқ-чандир бўйнидаги томирлари ўқлоғдай қабариб, сигирни базўр тўхтатди: «Ҳеч кучга бўйин бермайди бу занталоқ, у о...»,— бойга қараб деди у. Кейин бирдан Йўлчини кўриб қолиб, кўзларида «у ким?» деган савол жавдирар экан, бой кулиб унга гапирди: «Ермат, бу бола жияним бўлади. Таниш, иш ўргат!» У индамади, сигирни узоқда, девор тагидаги бир дарахтга боғлаб қайтгандан сўнг, Йўлчи билан кўришар экан, қўрғон ичига кириб кетган бой бир зумда яна эшикда кўринди:

нинг чин сабабларини мулоҳаза қилиш билан машғул эди. У ўз ичида шундай ўйлади: «Қариндошларнинг аҳволи пачава, тирикчилиги бемаза. Ерсиз, от-уловсиз қишлоқнинг кун кечирishi — ўлим азоби. Онасининг узоқлашиб кетган тоғасини йигит бекорга йўқлаб келадими? Йўқ, мандан кийим-кечак, пул-мул олиш умидида келган. Буни онаси юборган, албатта. Хотинларнинг хулқи, одати маълум. Тўртта қўшни хотин орасига кирса, бой тоғам бор, эшигини ел очиб, ел ёпади, деб мақтанса керак. Яхшиям ўзи келмабди... Бўлмаса ҳалигича неча марта кўз ёшини тўкиб, тирикчилигидан зорланган бўларди. Бу йигит ақлли кўринади, ҳам улуғвор, вазмин йигит...»

Мирзакаримбой илоннинг ёғини ялаган одам эди: ҳамма бойлар каби, айёр, муғамбир, пухта-пишиқ; у юраксиз эмас, балки ҳар ишда эҳтиёткорликни маъқул кўрар эди. Мана шулар орқасида у, камтарин маҳалла баққолининг ўғли Карим читтак,— кичкина, лекин ҳаракатлари чаққон ва илдам бўлганидан, ёшликда шундай лақаби бор эди,— ҳозир кимсан Мирзакаримбой!.. У Тошкентнинг энг олдинги бойларидан: Тошкентнинг эски ва янги шаҳарларида тўплаб сотувчи икки газлама дўкони, Туркистон ўлкасининг турли шаҳарларида катта-кичик айрим дўконлар, Тошкент теваарагидаги турли мавзуларда ер-сув ва ҳоказо унга қарайди. Бундан ташқари, унинг катта ўғли Ҳакимбойвачча йирик пахта савдоси билан машғул...

Бой ўз умрида кўпни кўрган, кўпни таниган, турли шаҳар ва турли одамлар билан муомала қилган, унинг кўлидан жуда кўп хизматкор, қарол, чоракор ва ҳоказо ўтган. Шунинг учун одамини тез англаб олар эди. Узининг бу хислатига чуқур ишонар, бу билан бошқаларга мақтанмаса ҳам (мақтанчоқликни ёмон кўрар эди у), баъзи вақт ичидан фахрланарди. Мана ҳозир унинг қаршисида муштипар жиянининг ўғли. У билан турли нарсалар ҳақида узоқ суҳбатлашди, лекин йигирма уч ёшли йигитнинг ақлида сира нуқсон кўрмади. Унинг арслондай кўркем гавдаси, кенг пешанаси, чуқур самимият ифодаси билан тўла йирик, ҳушёр кўзлари, кир яктаги ичидан қавариб турган кенг кўкраги, бақувват қўллари, сўзларидаги қишлоқча соддалик ва тўғрилиқ (бу хусусиятни камбағал одамларда катта фазилат деб топар эди бой) унга жуда ёқди. «Обдан чиниққан йигит; унга берилган овқат беҳуда кетмайди», деб ўйлади у. Лекин шу билан барабар, Мирзакаримбой Йўлчининг бутун сиймосида катта жасорат ва ғурур сизди. Бу сифат

унга жилла маъқул тушмади. Кейин, унинг эҳтиёткорлиги «сипамаган отнинг сиртидан ўтма» деган халқ мақолини эслатди, агар Йўлчи уникида ишлашни орзу қилса, бир қанча вақт синамоқчи бўлди: «Оқибат яхши бўлса, қўлимдан сира чиқармайман. Ялқов ва ғирром, ё қўли эгри бўлса, силқлик билан ҳайдайман», деб ўйлади.

— Жиян,— оҳиста мурожаат қилди Мирзакаримбой,— ўйлаб қарасам, аҳволларинг чатоққа ўхшайди. Нима қилсан, яна қишлоққа қайтасанми?

Бойнинг саволига Йўлчи қандай жавоб беришни билмай қолди. Қишлоқдан чиқаркан, бой тоғасидан, албатта, хизмат сўрашни онаси уқтирган эди. Энди у «қайтаман» деса, эрта-индин қишлоққа жўнаши керак, у вақт онаси хафа бўлади: «Шундай катта даргоҳдан ўрин тополмай қўлингни бурнингга тикиб қайтдингми, ношуд!» дейди. «Қоламан, бирон хизмат топиб беринг», дейишга гурури йўл қўймади. Чол такрор сўрагач, у жавоб берди:

— Тошкентда иш топсам, балки қоларман.

Мирзакаримбой соқолининг учини бармоқлари билан чимдиб, кулиб қўйди:

— Шаҳарда қаёқдан иш топсан? Бизда юра тур. Нон-насибанг бизда бўлса, қоларсан, бўлмаса, қишлоғинггами ё бошқа томонгами жўнарсан. Ризқингни олло таоло қаерга сочган, биз биламизми?

— Хўп, ихтиёр сизда,— бошини қимирлатиб деди Йўлчи.

Мирзакаримбой астагина ўрнидан турди. «Ерасулулло» деб минғирлади, супадан тушиб, кечагина сотиб олингандай, ярқираган чиройли, ихчам «содиқи» кавушни оёқларига илди, кавушни ғижирлатиб, қари бўлса ҳам хўроздай кеккайиб, қўрғон томонга юрди. Нақ шу паллада дарвозадан катта қора сигир шаталоқ отиб, орқасида бир кишини суриб кирди. Бой чўчиб, ўзини четга олди. Ҳалиги киши орқага ташланиб ориқ-чандир бўйнидаги томирлари ўқлоғдай қабариб, сигирни базўр тўхтатди: «Ҳеч кучга бўйин бермайди бу занталоқ, у о...»,— бойга қараб деди у. Кейин бирдан Йўлчини кўриб қолиб, кўзларида «у ким?» деган савол жавдирар экан, бой кулиб унга гапирди: «Ёрмат, бу бола жияним бўлади. Таниш, иш ўргат!» У индамади, сигирни узоқда, девор тагидаги бир дарахтга боғлаб қайтгандан сўнг, Йўлчи билан кўришар экан, қўрғон ичига кириб кетган бой бир зумда яна эшикда кўринди:

— Ёрмат, шаҳарга отни тезроқ олиб туш, Ҳакимжон кутиб қолмасин, бугун меҳмонлар бор-а...

— Беда ўриб қўйиш керак эди-ку,— бошини қашиди Ёрмат.

— А, кун ҳам кечикиб қолибди.

— Мен ўраман бедани, бедаларинг қаерда?— Ёрматга қараб деди Йўлчи.

Мирзакаримбой жиянининг ишга тайёрлигидан рози каби кулди-да, индамасдан ичкари кириб кетди.

— Меҳмонни ишга солар эканмиз-да,— деди Йўлчинини бирга олиб жунаркан Ёрмат,— ҳа, қари келса ошга, ёш келса ишга.

Ёрмат Йўлчи билан ёнма-ён юриб эски таниш каби ундан-бундан сўзлашиб борди. У қирқ беш ёшларда, новча, чайир одам; юзида сийрак чўтир изи қолган, соқол, мўй-ловларига анчагина оқ тушган эди. Қўш белбоғи чапаничасига паст боғланган, юриши ҳам олифталарга тақлидни кўрсатар. унинг бутун қомати, ҳамма ҳаракатлари ўзига зоб берган, мақтанчоқ камбағални тасвирлар эди.

Улар пича юриб, тўрт-беш таноб жойни ишғол этган оёқларга чиқишди.

— Мана бедам!— қўлини белига тираб, кўзи билан узокка ишорат қилиб деди Ёрмат.— Ҳафсалангиз бўлса, беданини шунда тутинг-да.

— Йўнғичқа сизникими? Ёш экан ҳали, жуда бақувват ўсибди.— Ёрматга қараб деди Йўлчи.

— Хах-хах-хах...— қаттиқ кулди Ёрмат ва ўроқни Йўлчига гутқизиб гапира бошлади:— Мирзакаримбой отамининг остоналарида ўн олти йилдан буён ишлайман, йигитча. Шундай бўлгандан кейин «сизники, бизники» дейишга ўрин қоладими? Бу бедаларга озмунча терим тўкилганми, эҳ-ҳе! Кейин кўрсатаман, бойнинг кўп ерларини ман ёғриб ўз кучим билан кўкартирганман. Қани, мана шу ёқдан ўра-веринг. Бир аравани мўлжаллаб ўринг. Бу кун пайшанба, Ҳакимбойваччанинг меҳмонлари чиқади. Агар укалари Салимбойвачча ҳам улфатларини бошлаб чиқса, томошани унда кўрасиз: ҳамма ёқни от тутиб кетади.

Йўлчи ўроққа диққат билан тикилиб қаради ва энкайиб ўра бошлади. Ўзини чапдаст-эпчил ўроқчи ҳисоблаган Ёрмат Йўлчининг ишидан камчилик топиб, ўз маҳоратини унга кўрсатиш умидида, бир муддат кузатиб турди. Лекин унинг тажрибали кўзи Йўлчининг ишида ҳеч қандай камчилик кўра олмади. Баъзи жиҳатдан, масалан, илдамликда

бу йигитни ўзидан устун кўрди Бошқаларнинг ишини камситишни яхши кўрган бу «ўзбиларман» одам бу гал жиндай ён беришга мажбур бўлди.

— Дуруст, сартарош соч олгандай қиртишлаб ўрар экансиз. Мен кетдим.

Беда ораси жуда иссиқ, гўё қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандай; қизғин, бўғувчи ҳаво юзга уради. Йўлчи мўл-мўл тер қуйиб, ҳеч қаёққа қарамай ишлайверди. Уроқ ўткир эди. Уралиб-чаплашиб ўсган қалин майса-ни «шар-шар» йиқиб борар экан, ўзи ҳам завқланди.

Ҳозир унинг кўнгли бир қадар кўтарилган: «Бой тоғам инсофли одам бўлса керак. Мана, ҳалиги одам шунча йил ишлабди. Хизматкор қул эмас, фойда кўрмаса туралми? Гапига қараганда, хурсандга ўхшайди. Қишлоқда кўп одамларнинг юмушини қилдим, майли, бу ерда ҳам ишлай. Яхши ишласам, албатта, чакки бўлмайди. Негаки, булар қариндошларим, ҳаммадан юлсалар ҳам, мендан юмаслар. Тоғам қанча насиҳат қилди, мен билан қанча гаплашди. Энди ишим ўнг бўлади: энди аям, укам, синглим зориқмайдилар. Лекин гап яхши ишларда...» Шунинг сингари ўйлаёлларга ботиб, мўлжаллаган миқдорини ўриб бўлди. Сўнг, уюм-уюм тўплаб, кейг қулочига сиққанча кўтариб, бойнинг ташқарисига ташимоққа бошлади.

Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғлиги ҳам тамом сўнмаган эди. Аллақандай майин, мулойим жимжитликни атрофда сизир, бузоқларнинг маъраши, дарахлар орасидан қушларнинг ора-сира янграб, яна бир зумда тинган сайраши сескантиради. Ҳамма нарса ҳорғин, мудрашга бошлаган каби... Аллақандай поёнсиз ғариб оқшом.

Бойнинг ташқарисидан Йўлчидан бошқа ҳеч ким йўқ. Бу ерда ҳозиргина бемалол ўйнаб юрган икки бола, Йўлчинини кўриш билан, ундан ҳурккан каби, ичкари ҳовлига қочишди. Қишлоқи йигит супа лабида бошини қуйи солиб ўтирар, камбағал қишлоқдаги чордевор уйини, меҳрибон онасини, севикли укаларини кўз олдига келтириб ўйлар экан, кўчада бирдан отларнинг дукурини эшитди, сакраб туриб, дарвозага югурди. Чиройли саман отнинг жилловини тутиб, эгасини қўлтиқлаб ерга туширди. У — оқ жужун камзул устидан беқасам тўн кийган, ўрта бўйли, калладор, қора бурама мўйловли, димоғдор, қарашлари ўткир ва тез, ёши қирққа яқин бир одам эди: бу Мирзакаримбойнинг катта ўғли — Ҳакимбойвачча. Отдан тушйши билан Йўлчига қарамасданоқ, шошиб-пишиб гапирди:

114557

— Ёрмат менга айтди сени, жиян. Яхши, отларга кара, қариндош!

Тўнининг этаклари билан этигини нари-бери уриб, ичкарига кирди.

Йўлчи гали билан меҳмонларнинг отларини дарахтларга ҳам деворга қоқилган махсус темир қознқларга қантариб боғлади. Бир нечасини отхонага олиб кирди. Кейин алла-паллага қадар қўрғон, ичкари ҳовли эшиги билан шийпон орасида бўзчининг моқисидай қатнади: меҳмонлар учун дам ясоғлик патнислар, дам чой, дам иси оч қоринни кемирадиган лаган-лаган мантиллар, дам косаларда шўрвалар ташиди. Ёрмат шаҳардан плёда қайтиб, ўлгудай ҳоригани учун, ҳамма отларга Йўлчи қаради. Бир меҳмонга қарашли извошчи Жўра ака билан бирга қоронғида ўтириб, меҳмонлардан қолган овқатдан еди-да, Ёрмат тоғиб берган бир эски кўрпачани қуруқ ерга ёйиб, бошини бир боғ ҳўл бедага қўйиб уйқуга кетди...

II

Ез кечаси қисқа. Йўлчи бир чимдим ухлаб, бегона жойга ўрганмаганиданми, кўзини очаркан, тоғ отган эди. Ҳаво салқин, тоза. Унда-муида қушлар сайрайди. Йўлчи ўрнидан турди, ариқда юз-қўлини ювиб, ташқари саҳнида бир оз кезди. Меҳмонлар шийпонда шоҳи, атлас, адрас кўрпаларда, бошларини оппоқ ва юмшоқ ёстиқларга кўмиб ухлайдилар; баъзиси пишиллайдди, яна бирови хириллайдди, кими секингина бурни билан ҳуштак чалади. Баъзилари хуррак тортади. Улар бир-бирлари билан ўчакишгандай, хурракни даража-бадаража оширишга тиришади: бирисиники авжга минганда, иккинчиси бошлайди.

Майин тоғ шабадаси ранг-баранг гулларни секти тебратиб, атирларини ҳар ёққа сепади. Йўлчи бу гўзал гулзордан узоқлашгиси келмаса ҳам, лекин хурракни эшитмаслик учун, бу ердан кетди. Мана янги ва кўркам извошчиқнинг ўриндиғида икки букчайиб, узун қамчинни қўлтиғига қистирган ҳолда извошчи Жўрабой данг қотиб ётади.

Йўлчи отхонага кирди. Хашагини тугатган отлар олдинги оёқларини ерга уриб, тама билан кишнади. Йўлчи уларга беда ташлади. Кейин курак ва супурти олиб отхонани тозалай бошлади.

У болаликданок отларни севар, яхши отларни боқиш, томоша қилишдан ҳар вақт завқланар эди. Бу ердаги отлар

турли тусда ва турли бичимда бўлиб, зотли, нодир отлар эди. Халқ бундай отларни «булутга сакрайдиган от» дейди. Камбағал йигит энди ёруғда ҳамма отларини айрим-айрим кўздан кечирди. Айниқса, оёқларига, бўйишларига, бошларига диққат қилди. Тоза супурги билан уларни бошдан-оёқ супурди, қўллари билан сийпалади, бармоқлари билан ёлларини таради. Артган, тозаллаган сари семиз отларнинг баданлари ярқирайди, кўзга яна ҳам товланиб, чиройли кўринди.

Мана, Жўрабой ҳам туриб келди. У ўзининг махсус жойга боғланган отига яқинлашиб: «Ҳа, жонидан, яхшимсан? Кўнглинг нимани тусайди? Айланай, қора боладан!» каби сўзлар билан отни эркалай бошлади.

— Уйқуга қониқдингизми, Жўра ака!— деди Йўлчи.

— Кучер аҳли ҳам ҳар хил хизматкор аҳли тирикликда уйқуга қонадими, ука?! Улганда — бошқа гап,— деб жавоб берди Жўра ва олдинги тишлари тушган оғзини катта очиб эснади.

— Сўзингиз тўғри!

— Сен ҳам от қулига ўхшайсан-а?

— Бўлмасам-чи,— деди кулиб Йўлчи,— от энг яхши ҳайвон, жуда суяман.

— Суйганга яраша, ўзингники бўлса!— деди хўрсиниб Жўра.

— Ҳа...— деб жавоб берди Йўлчи.— Лекин яхши ният — ёрти мол. Бир кун ўз отимни минарман. Учқур бўлмас, улоқчи, пойгачи бўлмас, ёмонроқ бўлар...

Жўра қўлларини ёйиб, елкасини ожизона қисиб умидсиз эканини ифода қилди. Отнинг яғринига ёпишган битта «итпашшани» тутиб, сўка-сўка этик пошнаси билан эзди. Бўғиқ, хаста овоз билан секингина куйлади:

Люблю, люблю Мамажон, люблю, Мамажон,
Стаканда чой ичган люблю Мамажон.

Кейин енгини шимариб, от билан чинакам машгул бўлди.

Йўлчи Жўранинг отини ва унга қандай парвариш қилишини томоша қиларкан, Жўра бошқа отларга бир зум кўз ташлаб, деди: «Хўжайинингнинг самани яхши, агар от танисанг, рисоладаги саман — шу. Узиям қиздек нарса-да».

— Сизники-чи?— деди Йўлчи кулиб.

Жўра оти ҳақида гап сотишни яхши кўрар эди, дарров тили қичиди:

— Бу тўғрида ҳар қандай сўз ортиқча,— фахрланиб гапира бошлади Жўра,— бу биттаю-битта. Тенги-шериги йўқ. Буни чопганда кўр. Еш-қари, жамики халойиқнинг кўзи бунда! Узоқдан қарайди, қораси ўчгунча тикилиб қолади. Одамзоднинг кўзи ёмон бўлар экан, ука. Бир кун Эски Жўвада хўжайинни кутиб тўхтагандим. Бозор куни, одам қалин. Ҳамма кўзини лўқ қилиб отга қарайди. Так, так. Пашша талаяптими, ҳозир ҳаммасини жаҳаннамга юборамиз, қорачам!— пашшаларни эзиб давом этди Жўра.— Ҳалиги ерда бир мўйсафид келиб, ҳассасига суялиб, тикилди-қолди. Ўзи илгари асби жаллоб экан. «Маллахондан бери яшайман, болам, не-не хонларнинг, не-не бекларнинг отларини кўрганман; не-не отлар ўз қўлимдан ҳам ўтган. Аммо, бу отжон экан. Қайси бойники, баҳоси қанча?»— деди. «Отни единг» дедим ичимда. «Бошқаси бўлса, қамчи билан солар эдим, лекин соқолинг оқини ҳурмат қилдим», дедим...— Эртасига от оғриб қолса бўладими! Капалагим учиб кетди. Яхшики мендан бўлак ҳеч ким пайқамади. Хўжайиним отни тариқча ҳам тушунмайди. Киши молини сақлаш бениҳоят қийин, ука. Улиб-нетиб қолса балога мен қоламан. Хўжайин бақироқ одам. Ювош киши ҳам хўжайин бўлгандан кейин, ўзини билмай кетади, кўрганмиз. Хусусан хизматкорга ўдағайлашни яхши кўришади. Нима қилиш керак? Бошим қотди. Лип этиб, бир азайимхон домланикига бордим. Нафаси ўткир деб эшитар эдим.— Пуп, пуп, пуп... чанга ботибсан, жонивор. Ҳозир ҳаммомдан чиққан қиздай ялтиратиб қўяман...— ҳа, домлага нима дедим? Уйимизда бир бечора бемор бор, шайтонлаб ётибди. Тақсир, бориб дам солиб келинг, шояд нафасингиздан шифо топса... Хўп, деб ёнимга тушди домлам. Отхонага бошлаб кирдим. Тақсир, мана бемор, дедим. Домла кулди. Ҳеч бокиси йўқ, кеча гавмуш сигирга ҳам дам солган эдим, деди. Кейин дуо ўқиб, отга дам урди, суфлади. Исириқ тутат, деди. Домлага ўз ёнимдан бир сўлковой қистирдим, кетди. Аммо кўзимга уйқу келмади. Қоқ ярим кечада энам олдига бордим. Биргина кампир энам бор, ука. Ёшим қирққа кирди. На хотин, на бола-чақа. Дунёдан тоқ ўтдик ҳисоб. Энам кинна солишга, куф-суфга чаққон. Кампирни уйғотиб: «Тур, кароматингни кўрсат», дедим. Воқеани тушунтирдим. Кампир билан жўнадик. Қиш кечаси. Совуқ. Ер ойнадай. Боёқиш

энам сирпаниб, неча ерда йиқилди; ҳарсиллаб, нафаси бўғилиб, ахир етиб борди. Тонг отгунча энам бечора отга кийна солди. Гап шундай, ука. Извошда «катайса» қилиш нуқул роҳат. Лекин, нафсиламрда бизга ўхшаш отбоқарга, ҳайдовчига қийин, жуда қийин. Чу, нари тур, арзандам, тагингни тозалаб қўяй энди.

Қуёш анчагина кўтарилган эди. Меҳмонлар ўринларидан туриб, кийиниб, гулзор атрофида ўзаро гаплашиб, кулишиб бепарво юришар эди. Уларнинг гаплари, муомалалари, юриш-туришлари Йўлчига тамом бегона туюлди. Уларга яқинлашув эмас, ҳатто узоқдан қарашга ҳам ботинмади. Жўра ўз ишини битиргандан сўнг, меҳмонлар томонга бемалол юриб борди, ҳатто баъзилари билан икки-уч оғиз сўзлашиб, кўчага чиқиб кетди. Йўлчи меҳмонлардан узоқда қўрғон ичидан оқиб чиқаётган ариқ лабида, дарахтга суяниб чўққайди.

Қўрғон эшигидан Мирзакаримбай чиқди. Йўлчи ўриндан туриб салом берди. Бой унга қарамасдан «ваалайкўн» деб ўтиб кетди. Бир оздан кейин меҳмонлар олди-дан қайтди-да:

— Бу ёққа юр-чи, жиян,— деди.

Бой ариқдан тетик ҳатлаб, олдинда юрди. Унинг янги амиркон кавуши юмшоқ ғирчиллар, шоҳи яктаги қуёшда живир-живир товланиб, учқунланиб ялтирар эди. У боғнинг ташқарига қаратилган кичкина эшигига кирди. Йўлчининг кўзига «жаннатдай» катта боғ манзараси очилди, томоша қилиб, кекса тоғанинг орқасидан юраверди. Орасидан Қўқон арава бемалол юрадиган кенг, узун ишкомлар икки танобдан мўлроқ ерни ишғол этган. Кўм-кўк ток барглари эрталабки қуёшда жилваланади. Боғнинг тўрт томонини ўраган баланд, янги пахса девор бўйлаб шафтолилар ўсади. Кўпларига тирговичлар қўйилган бўлса ҳам, меванинг кўплигидан шохлари синиб, ерга тегиб ётади. Боғнинг қуйисида катта олмазор... Йўлчига шуниси қизиқ туюлдики, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида, текис саф тортиб туради, дарахтлар ўртасидаги масофа ҳам барабар. Дарахтлар тани пакана, меваси мўл ва йирик. Лекин ҳозир деярли ҳаммаси кўм-кўк. Бундан ташқари, боғнинг турли жойларида ҳар хил мевали дарахтлар — нок, ўрик, беҳи, жийда ва ҳоказо анчагина.

Мирзакаримбой боғни айланиб, бир ерда тўхтади ва кулиб:

— Ишга тобинг борми, жиян? — деди.

— Ишга чанқовмиз-да, — деб жавоб берди Йўлчи.

— Хўп, боғнинг шу икки томонидаги **зовурни** тозалайсан, ишкомни яхшилаб чопасан. Лекин буларни шунчалик айтиб қўйдим-да. Олдин қилинадиган бошқа иш бор. Юр, уни кўрсатаман.

Улар боғдан чиқиш олдида, бир йигитга дуч келди. Йўлчи уни тоғасининг кичик ўғли Салимбойвача эканини пайқади. У ингичка, рангпар, қисик кўзли, қуюқ пайваста қошли, пешанаси торроқ йигит эди. Ёши йигирма бешдан ошмаган бўлса ҳам, қаримсиқ кўринар эди. Унинг бошида яп-янги тагдўзи дўппи, устида чўнтаклари қопқоқли, қайтарма ёқали узун оқ жужун камзул, оёқларида ихчам, янги этик. У тўхтаб гапирди:

— Дада, бу йигит жиянингизми? Қалайсан, эсон-омонмисан? Дуруст, дуруст... — кўзларидаги киноя, лабнидаги сунъий илжайиш билан Йўлчига қўл учини берди ва бир зумда боғ ичида ғойиб бўлди.

Мирзакаримбой кечаги бедазорнинг этагида тўхтади.

— Кўрдингми бу тўнкаларни? — Йўлчига қараб гапирди у. — Бу ер чакалак эди. Утган йил ҳаммасини кесиб олдик. Энди сен ишга тушиб, кундаларни қўпор, ерни тозала!

— Олдин бунга бажарайми? — тўнкаларни кўздан кечириб сўради Йўлчи.

— Бугундан бошлайвер. Бу зарур иш. Биринчидан, ер очилади. Озгина ер эмас бу. Тахминан чорак кам бир таноб. Ёни-вери билан қўшилиб, бир танобдан мўл ер қўлга киради. Кейин яхшилаб чопасан. Ярмига сабзи, ярмига картошка экасан. Шу билан қишлингиз бемалол чиқади. Яна бу жойда қанча ўтин ётибди? Тўнкаларни кавлаб, бир чекадан ёрилса, талай ўтин беради. Ўтинсиз қозон кайнамайди, чироғим. Ҳар нимани бозордан олаверса, Сулаймоннинг газнаси ҳам чидамайди, жиян. Рўзгорни билиш керак. Боплаб кундаков қил, илдизи қолмасин уқтингми?

Йўлчи бошини қимирлатиб тасдиқ қилди. Шу ерда нонушта қилгандан сўнг, бир кетмон ва бир болта келтириб ишга тушди. У ҳар хил огир юмушларни қилиб ўрганган бўлса ҳам, тўнка кавламаган эди. Тўнкалар жуда кўп ҳам бир-бирига жуда яқин. Ер эса тош-метин. Қайрағоч, теракларнинг илдизи ер бағрига қаттиқ сингган. Йўлчи ишга разм солиб, қайдан бошлаш кераклигини

ўйлади. У аввал катта кундаларнинг теварагини кетмон билан чопишга бошлади.

Кетмон ерга, нақ тошга урилгандай, тегади. Ер ушлаб, тош парчалари сингари атрофга сачрайди. У, бу ерга олдин сув қўйиб, ер юмшагандан сўнг кавлаш кераклигини англаса ҳам, вақтни йўқотмаслик ва тоғанинг амридан чиқмаслик учун метин жойни кавлайверди. Ер бора-бора кучга бўйсунди. Йўлчининг зарбаси остида тўнкалар яланғочлана, ўзининг қўпол, баҳайбат гавдасини кўрсата бошлайди. Бирини қўпоргандан кейин, ишнинг тилига тушунади. Томоғи қақраса, ариқдан сув ичиб келади, терлайди, сувга чайқалгандай ҳўл кўйлакни ечиб, бир чекага ташлайди. Йўлчи катта тўнкани яланғочлаб, илдизларини, йўғон томирларини болта билан уриб, ердан айирар экап, ўзидан ўн беш-йигирма қадам нарида, бедапоя этагида, ёнига пақирини қўйиб, унга яширинча тикилиб турган бир қизга кўзи тушди. Қиз паранжи ўрнига чурук бир яктак ёпинган эди. Эғнида эски, лекин оқ чит кўйлак. Оёқларида жуда эски калиш.

Йўлчи ишдан бир лаҳза бўлсин тўхтамади. Лекин болта уриш учун қаддини кўтараркин, унинг кўзлари, гўё унга бўйсунмагандай, бир неча марта ўша қиз томонга тортилди... «Бу кимнинг қизи, қайдан келади, қаёққа боради, унинг боқишларини сездими, йўқми»— Йўлчи билмас, аммо унинг гўзаллигини биринчи қарашдаёқ ҳис этди. Қиз ҳали ёш бўлса-да, бўйчан эди, бичими ингичка ва самбит гули новдасидай адл эди. Оппоққина, нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилгандай... Пешана ва чаккасида салқиган сочларининг жингалакларида шуълалар мавжланиб ёнар эди. Ниҳоят, Йўлчи болтани қўйиб, манглайдан терини сидирди-да, қизга дадилроқ қаради. Лекин қиз уялиб, дарров юзини яширди. Бир минутча қимир этмасдан, қаёққадир қараб турди, сўнг пақирни кўтариб, бедапоя бўйлаб юқарига, бойнинг боғи томонга юрди. Йўлчи кўзларини қиздан узмай қотиб қолди. Қиз нарироқ бориб, орқага бир қайрилиб боқди. Йигит унинг юзларида, кўзларида, қандайдир мулойим табассум сизди. Қиз бедапоядан ўтиб, сўл ёқдаги дарахтлар орасида ғойиб бўлгач, Йўлчи енгил, лекин юракнинг ичидан келган бир хўрсниш билан яна ишга тушди.

Қуёш тик келган. Ҳаво ловиллаб ёнади. Йўлчининг яланғоч елкасини ва орқасини қуёш қиздиради. Ит акил-

ламайди, қушлар сайрамайди. Улар ўзларини сояга олиб мудрашади. Йўлчи ернинг тош багрини ёриб тўнка қўпоради. Қорни очганлигидан, ичи ачишиб, қандайдир беҳузурлик сезади. На чойдан, на нондан дарак бор. «Меҳмонлар билан овора бўлиб, унутган бўлишса керак...» деб ўйлади йигит.

Нақ пешин вақтида Ермат чой-нон олиб келди, уларни ерга қўймасдан, Йўлчини койиди.

— Тез чиқинг-э... Куннинг иссиғини сезасизми?!— Йўлчининг бажарган ишига кўз югуртиб, ўзича ўйлади: «Девкор йигит экан».

Улар дарахт остида, салқинда ўтиришди. Ермат нонни ушатиб, дастлаб Йўлчига чой узатди ва жиддий тус билан деди:

— Ишнинг пир ургани шу. Кишини чақиб қўяди.

— Тўғри, аммо йигит одамга ҳеч нарса эмас,— беварво жавоб берди Йўлчи.

Ермат майса устига узала чўзилиб, қаттиқ «уҳ» тортди ва чопонининг ёқаси билан кўкрагини елпиди.

— Меҳмонларни кутиб чарчаганга ўхшайсиз-а, Ермат ака?— кулиб деди Йўлчи.

— Бе... Меҳмон кутиш-а...— қўзғалмасдан гапира бошлади Ермат,— ҳар қанча меҳмон бўлса, ўзлари кутишади. Мен қанча иш қилиб келдим! Бир арава гўнг ортиб, катта ерга элтиб ташладим. Бир қозоқда минг боғ бедамиз бор эди, қайтишда ундан бир арава босиб келдим. Ё кечки салқин билан, ё эртага эрталаб шаҳар ховлига олиб тушаман. Қандай беда, денг, боғи қучоққа сиғмайди. Қозоқ ҳалол ишлайди, бизнинг сартияда инсоф йўқ. Ўзиям сув текин тушди. Хўжайин эрта кўклатмада шартлашиб, пулни тўлаб қўйган эди.

— Пулдорлар ҳар бир нарсани ўз вақтида гамлаб, арзонга туширишади. Камбағалнинг шўри қурийди, керак вақтда бирни иккига олади.

— Нафсиламр, гапингиз жуда тўғри.

— Тоғамизнинг яна бошқа ерлари борми? Қаерда?— деди Йўлчи.

— Бу анчаки салқинлаб кетиладиган жой. Катта ер юқорида, шу ердан бир соат мўлроқ юрасиз, у ерда нуқул пахта унади. Унда хизматкорлар, мардикорлар ишлаб ётадилар. Эҳ-ҳе, ҳали сиз нима деб ўтирибсиз. Айниқса, хўжайиннинг катта ўгли Ҳақимбойвачча пахтага жуда ўч одам. У киши ёлғиз пахта савдоси билан овора.

Тошкентдан, Фарғонадан ҳам кўп пахта сотиб олади. Буларнинг ҳамма ишидан хабардорман. Ахир кеча айтдим-ку, ўн олти йилдан буён шу ерда хизмат қиламан. Шу ерга келган йилим, худо бир қиз берган эди, мана ҳозир бўйи етиб қолди. Бошқа фарзандим йўқ, худо умр берсин, ишқилиб чироғимни ўша ёқсин...

Йулчининг ёдига ҳалиги қиз тушди: «Шунинг қизи эмасмикин?»— У пиёлага чойни қуйиб, Ерматнинг олди-га қўйди.

— Ичинг. Сиз тошкентликмисиз?— деди Йўлчи. Ермат бошини кўтарди, бир қўлини ерга тираб ёнбош-лади. Чойдан бир-икки ҳўплаб, сўзга киришди:

— Мен Самарқанднинг бир қишлоғиданман. Ёш палламда етим қолдим. Ўғирликдан бошқа ишни — жамики ҳунарни қилиб кўрдим. Кейин самарқандлик бир бойга қарол бўлиб ёлландим. У киши тоғангиз билан дўст эди. Хўжайин Самарқанд борса, тўғри бизниқига бориб тушар эди. Уч-тўрт йил ишлаганимдан кейин, хўжайиним умри қисқа экан, ўлди. Мол-мулки ёш болаларига қолди. Ўртада ҳар хил меросхўрлар кўпайди. Бойликнинг тагига сув кетди... Шу ўртада бирдан бу хўжайин бориб қолдилар. Тошкентга қайтишда мен: ҳам олиб жўнадилар. Чунки яхшилигимни, тўғри, ҳалол ишлаганимни билар эдилар. Умр ариқдаги сувдан тезроқ оқар экан. Шунча йил ўтибди, аммо менга худди кечагидай бўлиб кўринади.

Йўлчи диққат билан тинглади, Ермат пиёлани бўшатиб яна давом этди:

— Бу оилада нима сир ўтса, барчаси менга аён. Тўй ара — барисига аралашаман. Меҳмонларини, қариндошларини ҳам танийман. Бойнинг давлати ҳам менга маълум. Тоғангиз миқти бой. Айниқса, мана шу беш-олти йил ишда бойлик жуда зўрайиб кетди, хўп деяверинг. Худонинг қудрати-да, давлат бир келса, дарёдек тошиб келар экан... шундай, ука. Мен бу даргоҳнинг ўз одамиман. Дадангизни ҳам танийман, бир-икки суҳбатлашган эдим, бу кун эсимга тушди.

— Сиз хўжайиндан йиллик ҳақ олсангиз керак?— Ерматнинг оғзига қаради Йўлчи.

Ермат бир нафас сукут қилди. Бу саволга қандай жавоб беришга қийналган каби, носкөвоғини ўйнаб, ерга тикилади. Сўнг аста гапириб кетди:

— Худо ҳақи, мен хизматимга бир нарса беринг деб сўрамайман. Инсоф ўзларингга берсин, дейман-да, юра-

вераман. Қишда хўжайинларнинг ёнбошида бўлган бир каталак ҳовлида яшайман. Ёзда анав боғнинг орқасида бир айвончада тураман. Уз декчамизни ўзимиз қайнатамиз. Хўжайиннинг қозонидан унда-мунда бир тотмасак... йўқ, мойсиз бўлса ҳам ўз декчам яхши. Аёлим қишин-ёзин ичкари ҳовлининг юмушини қилади, кир ювади, уй-жойни супуради, нон ёпади, кўрпа қавийди. Хўжайиннинг қизи учун палак, дорпеч, қийиқ тикади. Юмушдан кўпи борми! Ука, бор — борича, йўқ — ҳолича, ишқилиб, бир кунимиз ўтиб турибди. Тирикчилик қийин. Бир вақтлар туя ёнғоқ... энди қумалоқ ҳам кўзга дори. Нон тополмай кўчада гадойлик қилиб юрганлар озми, ука? Худо шундан сақласин...

Ермат оғзига носвой солиб, жим бўлди. Йўлчи ҳам бошини қуйи солиб, бир оз дам олишни истади. Ногоҳ жимжит ва қизгин ҳавони янгратиб, ҳофизнинг таъсирли овози кўтарилди. Ашуланинг куйи, айтувчининг тоза, жарангли овози Йўлчининг юрагига баҳор латофати каби тўқинди. У кўзларини сузиб, ашула янграган томонга қаради. Куй узоқдан, бойниқидан учар эди. У завқни бузмаслик учун, Ерматга бу тўғрида ҳеч нима демади. Ёқимли садонинг сеҳрига берилиб, кўзлари секин юмилди, боши яна қуйироқ тушди. Унинг руҳи гўё ашулада жимгина эриди. Мулойим, дилнавоз садолар унинг бутун томирларидан ҳордиғини суғургандай бўлди. Ашула ниҳоясига етди. Лекин бир зумдан кейин, яна айни товуш парвоз қилди. Аммо ўзга мақомда, ўзга, яна чуқурроқ мавжланишлар, жилвалар билан кўнгиани яна қаттиқроқ сеҳрловчи ингичка титрамалар ва ранглар билан... Ҳавода у куйнинг сўнги мавжлари тинаркан, Йўлчи деди:

— Роса овози бор экан-да; йўлини ҳам қияр экан. Тоғамизниқиданми?

Носвойини туплаб, илжайиб жавоб берди Ермат:

— Ҳа, бизниқида.

— Кечаси ҳеч нима айтмади-ку, кундуз келди шекилли.

Ермат кулди.

— Бу ҳофиз бутун оламга танилган. Яккаю ягона овоз... Аммо ҳозир ўзи бу ерда йўқ.

— Нима дейсиз,— ҳайратланиб деди Йўлчи,— ўзи бўлмаса, ашула қаердан?

— Тўғри, ўзи йўқ, ашуласи бор... Грамофон деган буюмни кўрганмисан, ё эшитганмисан?— кулиб сўради Ермат.

— Йўқ, у нима бўлади?

— Ашулачининг овозини машинага кўчиради, айрим-айрим лаганча қилиб... кейин шу машинанинг қулогини бурасанг, лаганча гир-гир айланиб, ашула, дутортанбур вангиллайверади. Худди жонли одамдай.

— Қишлоқи деб мени лақиллатмоқчимисиз? — қонғичи чимирди Йўлчи.

— Нега лақиллатайин?.. Илм-ҳикмат билан ҳар шайани қилса бўлар экан. Шаҳарда кўнжани илгаридан от сургар эди. Мана энди кўнка отсиз юрибди. Отсиз қандай юриди? Ҳаммаси илми ҳикмат. Грамофон ҳам шундай. У Фарангистондан келса керак. Тунов кунинг бир билгич одам: «У ёқда ҳунар баланд бўлади», деган эди. Грамофон бейлар орасида расм бўлиб қолди. Шундай ўтиришларда ўртага қўйиб чалишади. Ишонмасанг, кечқурун сенга кўрсатай.

Бирдан бошқа бир овоз эшитилди: кимдир тез-тез гапирди, дам эркакча, дам хотинча сўзлайди, дам чақалоқ бўлиб «инга»лайди... Йўлчи таажжубланиб, Ерматга қаради.

— Бу «Абдулла фонусчи» деган катта қизиқчи. Ҳозир грамофонда қизиқчилик қилаётибди, — деди Ермат. Йўлчи «тавба» деб ўрнидан турди, кетмонни олиб ишга тушди. Ермат чойнак-пиёлани кўтарди, кетар олдига қичқирди:

— Бошинг соғ бўлса, ҳали Тошкентда кўп ажойиб ишларни кўрасан, йигитча!..

III

Меҳмонлар жуда усталик билан пиширилган қозон кабобни иштада билан еб, устидан бир косадан «қобний нўрва»ни ичиб, оғир вафас олишар эди. Ермат супа атрофига сувни қалин сепгач, улар супага ўтишди. Чақнаб ёниб турган қизил, юмшоқ гилам четларига ёзилган шоху кўрпачаларда, катта пар ёстиқларга ёнбошлаб чой ичар эдилар. Иссиқнинг ва ёрлиқ овқатларининг дамиши кесми учун ҳеч ким пиёладан, чойнақдан қўл узмас эди. Меъданинг тўлганлигидан ва иссиқдан семизлар айниқса беҳузурлик сезар эди. Саккиз меҳмон ичида иккиси бениҳоя семиз эди. Бири яқинда бой бўлиб, бирданига семирган, пахта завод соҳиби Жамолбой, иккинчиси ота-бобосидан «бой-калон» ўтган қўйчи Султонбек эди. Улар супанинг икки томонида, бир-бирларига рўбарў ёнбошлаб ҳарсиллашар, баъзан бир-бирларининг семизликларидан кулиб, дўстларча енгил ҳазиллашиб қўйишар эди. Меҳмонлар-